

Janusz ŁACH

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Wrocław, Polska
e-mail: janusz.lach@uwr.edu.pl

ROLA WYRÓŻNIKÓW I WYZNACZNIKÓW KRAJOBRAZU PRZYRODNICZEGO I KULTUROWEGO W OKREŚLENIU WYSPOWEGO CHARAKTERU BESKIDU MAŁEGO

THE ROLE OF LANDMARKS AND DETERMINANTS OF A NATURAL AND CULTURAL LANDSCAPE IN DEFINING THE ISLAND CHARACTER OF THE LITTLE BESKIDS

Słowa kluczowe: Karpaty Zachodnie, Beskid Mały, wyspiarskość, fizjonomia krajobrazu, góralszczyzna, polaniarstwo

Key words: *The Western Carpathians, the Little Beskids, insularity, landscape's physiognomy, highland culture, pastoralism*

Streszczenie

Badania na potrzeby artykułu dotyczyły określenia wyspowego charakteru Beskidu Małego w stosunku do otaczającego go Beskidu Śląskiego, Beskidu Makowskiego, Kotliny Żywieckiej oraz Pogórza Śląskiego. W tym celu sięgnięto do metody wyróżników/wyznaczników krajobrazu na płaszczyźnie geograficznej oraz etnograficznej, badając jego izolację przestrzenną i kulturową. Z analizy elementów przyrodniczych za szczególny wyróżnik wyspowości Beskidu Małego wybrano rzeźbę oraz dominujący typ pokrycia terenu, natomiast z elementów etnograficznych za unikatowy wyróżnik przyjęto konstrukcyjny typ budowli polaniarskiej oraz przynależność etniczno-kulturową mieszkańców regionu. Zdefiniowane w artykule inne wyróżniki krajobrazowe stanowiące często pojedyncze, niewielkie płyty krajobrazowe, posiadające historyczne oraz geograficzne powiązania z regionem, pozwoliły z powyższymi wyróżnikami określić Beskid Mały jako krajobrazową wyspę górską Zewnętrznych Karpat Zachodnich.

Abstract

The research for the needs of the article referred to the definition of island character of the Little Beskids in relation to surrounding Silesian Beskids, Makowski Beskids, Żywiec Basin and Silesian Foothills. To realize this goal, the method of landmarks and determiners of landscape was used on geographical and ethnographical plane examining its spatial and cultural isolation. From the analysis of the natural elements, terrain and dominant type of the land cover were chosen as a specific landmark of the island character. From ethnographic elements, structural type of pastoral buildings and ethno-cultural affiliation of the inhabitants of the Little Beskids were used as unique landmark. Other landscape landmarks defined in the article posing often single, small landscape patch with historical and geographical connections to the region allowed in the above determine the Little Beskids as a landscape mountain island in the Outer Western Carpathians.

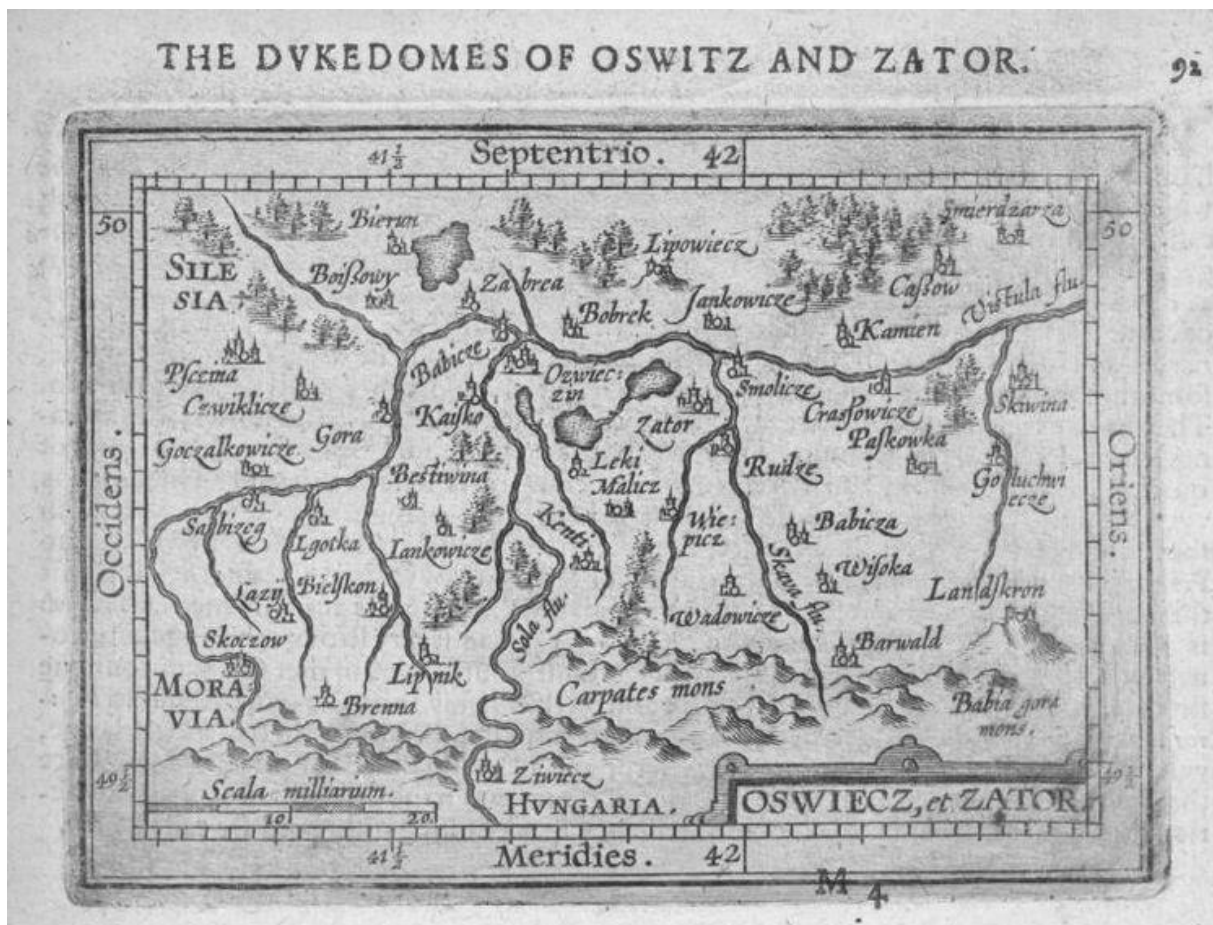
WSTĘP

*Dziwne jest to pasmo, a raczej gniazdo górskie, ten Beskid Mały: nieznanany i nieopisywany dotychczas przez nikogo, nieuczęszczany przez turystów, zapomniany i lekceważony przez znawców gór naszych: głucho o nim w opisach geograficznych i krajoznawczych, głucho w podręcznikach turystycznych. Na góry te nie zwrócił uwagi po prostu nikt [...]. A przecież ten zapomniany i pogardzony kopciuszek górski, to nie żaden bękart nieudały, ale rodzone dziecko naszej polskiej ziemi, dziecko piękne, miłe, powabne i zajmujące, w dobra przyrodzone uposażone, uwagi, poznania i miłości godne, którego jedynym defektem, ściągającym nań niechęć niestuszną, jest to, że jest **nizsze wzrostem** od innej braci beskidzkiej.* Tak w latach 20. XX w. Kazimierz Sosnowski (1926) pisał o „urodzie krajobrazu” Beskidu Małego, który nazywa Beskidem Polskim. Uroda Beskidu Małego jest niedoceniana, a często ze względu na sąsiedztwo Beskidu Śląskiego i Żywieckiego, traktowana po macoszemu. K. Sosnowski (1926) jako pierwszy podkreślił wagę elementu morfologicznego jakim jest wysokość bezwzględna w wyróżnieniu krajobrazu Beskidu Małego spośród otoczenia. Zawraca również uwagę, iż zarówno walory naturalne, jak i kulturowe tego zakątka Beskidów Zachodnich są „wyjątkowe”, gdyż rzadko zdarza się, żeby na tak małym obszarze był tak zróżnicowany krajobraz. Sprawia to, iż Beskid Mały często określany jest - głównie w przewodnikach oraz artykułach o charakterze popularnym - jako wyspa górska o cechach izolowanego masywu oraz wyspa kulturowa (Mikołajski i inni, 1994, Szewczyk, 2004, Truś, 2014).

Warto zwrócić uwagę, iż już znacznie wcześniej, bo w wieku XVII, postrzegano Beskid Mały jako „wyspowe” pasmo górskie, ukazując je na mapach Księstwa Oświęcimsko-Zatorskiego jako izolowane pasmo pomiędzy rzekami Soły i Skawy (ryc. 1).

Na tworzenie się określenia tzw. „wyspowości” - odmiennego charakteru w postrzeganiu tożsamości krajobrazowej Beskidu Małego, miał wpływ również element społeczny i gospodarczy. Od XIV do drugiej połowy XX w. Beskid Mały był obszarem życia i działalności ludności rolniczej oraz pasterskiej o homogenicznym charakterze - góralskiej tożsamości. Jednakże od drugiej połowy XX w., w wyniku rozwoju aglomeracji Górnego Śląska, Bielska-Białej, Oświęcimia, zaszły ważne zmiany w gospodarce i życiu społecznym mieszkańców regionu. Rynek pracy rozwijającego się przemysłu, głównie wydobywczego, spowodował ucieczkę rdzennej ludności do miast, a na ich miejsce przybycie mieszkańców z Górnego Śląska. Napływ nowych osadników wpłynął na zmianę stylu życia, obyczajów i kultury. W krajobrazie zaszły gruntowne zmiany: zarzucono gospodarkę pastersko-polaniarską kosztem pracy w przemyśle, zmieniono styl architektoniczny zabudowy mieszkalno-gospodarczej z typowego dla regionu Żywiecczyzny na styl bliski sąsiedniemu przedgórzcu (kwadratowa bryła, kryta płaskim dachem), zarzucono gwara i typowy ubiór dla regionu. Mając na uwadze stawianą wcześniej tezę (m.in. Sosnowski, 1926; Truś, 2014) o Beskidzie Małym jako geograficzno-etnograficznej wyspie, podjęto badania nad jej prawdziwością. W celu określenia wyspowego charakteru Beskidu Małego skupiono się na badaniach wyspowości geograficznej i etnograficznej w znaczeniu izolacji przestrzennej (braku kontaktu) w stosunku do sąsiednich „bliźniaczych”

regionów krajobrazowych. Analizę wypowości geograficznej oparto na rzeźbie oraz dominującym typie pokrycia terenu, na poziomie mezoregionalnym (Kondracki, 2009; Balon, Jodłowski, 2014; Ołędzki, 2007). Natomiast dla określenia wypowości etnograficznej posłużono się analizą górskiej gospodarki oraz pochodzeniem i współczesną tożsamością mieszkańców regionu. Do realizacji założeń wykorzystano metodę wybranych wyróżników i wyznaczników krajobrazu¹, metodę wywiadu środowiskowego z nielicznymi już świadkami dawnego życia gospodarczego oraz metodę badań ankietowych dla uzyskania wiedzy na temat przynależności etnicznej osób zamieszkujących Beskid Mały.

Ryc. 1. Księstwo Oświęcimskie i Zatorskie – mapa Abrahama Orteliusa z 1603.

Fig. 1. The Duchy of Oświęcim and Zator – the map by Abraham Ortelius from 1603

Źródło/Source: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ksi%C4%99stwo_o%C5%Bwi%C4%99cimskie#/media/File:Oswiecz_et_Zator.jpg

¹ **wyróżnikiem** krajobrazu są cechy charakterystyczne dla konkretnych obiektów, zespołów obiektów lub pól pokrycia terenu o szczególnych cechach klasyfikacyjnych, wyróżniających te obiekty/zespoły z ich "tła krajobrazowego", pozwalających w sposób jednoznaczny je zidentyfikować. Natomiast przez **wyznacznik** krajobrazu rozumie się taki wyróżnik, który pozwala określić: czas powstania określonego obiektu lub kompozycji przestrzennej, styl regionalny lub historyczny, rangę danego obiektu w całej kompozycji przestrzennej oraz określić tożsamość miejsca (Chmielewski, 2012; Myczkowski, 2015; Myga-Piątek i inni, 2015).

IDENTYFIKACJA WYRÓŻNIKÓW I WYZNACZNIKÓW WARUNKUJĄCYCH EFEKT IZOLACJI PRZESTRZENNEJ ORAZ KULTUROWEJ BESKIDU MAŁEGO

Kryteria przyrodnicze

Pod względem rzeźby, budowy geologicznej oraz pokrycia terenu Beskid Mały w sposób wyjątkowy nie wyróżnia się z pośród sąsiednich pasm górskich Beskidu Śląskiego i Beskidu Makowskiego. Region ten przedstawia się jako zgrupowanie szerokich grzbietów, kopulastych szczytów, siodła i przełęczy oraz głębokich dolin rzecznych często o przełomowym charakterze, gdzie wierzchołki są szerokie, zaokrąglone i niewiele wyższe od przełęczy. Najwyższe wzniesienia przekraczają 900 m n.p.m. i są to: w paśmie Magurki Wilkowickiej: Czupel 933 m n.p.m. (najwyższy szczyt Beskidu Małego) oraz Magurka Wilkowicka 909 m n.p.m., zaś w paśmie Łamanej Skały: Łamana Skała 929 m n.p.m. i Leskowiec 922 m n.p.m. Region budują gruboławicowe piaskowce godulskie oraz istebnińskie, przewarstwione marglami i pstrymi łupkami będące kontynuacją budowy geologicznej Beskidu Śląskiego, Żywieckiego oraz Makowskiego (Kondracki, 2009). Natomiast w pokryciu terenu znaczny udział mają obszary leśne oraz rolnicze z zabudową wiejską zlokalizowaną głównie wzdłuż dolin rzecznych oraz zabudową rozproszoną typu przysiółkowego.

Różnice widoczne są natomiast w rzeźbie i pokryciu z graniczącym od południa obszarem Kotliny Żywieckiej i Bramy Krzeszowskiej, od wschodu obszarem Doliny Skawy oraz od północy obszarem Pogórza Śląskiego. Kotlina Żywiecka leży na wysokości 350 – 400 m. n.p.m. dno pokryte jest w większości niewysokimi wzniesieniami i niskimi grzbietami, porozielnymi dolinami licznych potoków i rzek tj. Soła, Koszarawa, Żylica, Łękawka. W północnej części znajduje się zbiornik wodny nazywany Jeziolem Żywieckim. Dno kotliny wyścielone jest czwartorzędowymi glinami zwiertelinowymi, napływowymi i lessowatymi, a w dnach dolin występują mady, piaski i żwiry rzeczne tworzące kilka poziomów terasowych (Olędzki, 2007). W krajobrazie dominują obszary rolnicze oraz osadnicze z miastem Żywiec w jej centralnej części. Przedłużeniem Kotliny Żywieckiej na wschód jest Brama Krzeszowska będąca wąskim obniżeniem zbudowanym z skał piaskowcowych, łupków, margli i zlepieńców należących do płaszczowiny śląskiej. Skały przykrywają gleby brunatne oraz gliniaste bielice sprzyjające rozwojowi rolnictwa (Olędzki, 2007).

Dolina Skawy na granicznym odcinku z Beskidem Małym charakteryzuje się szerokim dnem z udziałem, obszarów rolniczych, osadniczych oraz nieużytków powstającego zbiornika wodnego Świnna Poręba od Zembrzyc po Świnną Porębę. Dno doliny wypełniają mady, piaski i żwiry rzeczne budujące kilka poziomów terasowych. Natomiast Pogórze Śląskie w granicach Beskidu Małego charakteryzuje rzeźba pagórkowata w strefie kontaktu z Beskidem Małym, z wysokościami wzniesień dochodzącymi do 450 m n.p.m. oraz rzeźba równinna rozcięta przez dolinę Białej, Soły, Wieprzówki i Skawy. W pokryciu terenu dominują pola uprawne, jednostki osadnicze miast i wsi. Pogórze przykrywają utwory czwartorzędowe, na które składają się gliny i piaski zwiertelinowe, napływowe oraz gliny lessowate (Balon i in., 2014; Olędzki, 2007).

W kontekście analizy rzeźby terenu dla określenia izolacji przestrzennej Beskidu Małego przyjęto szerokie obniżenia wokół masywu oraz wyraziste progi morfologiczne będące istotnymi wyróżnikami form krajobrazowych. Granicę zachodnią z Beskidem Śląskim tworzą doliny rzek: Białej, Wilkówki, Wieśnika i Żylicy wchodzące w większą strukturę zwaną Bramą Wilkowicką. Brama (obniżenie) o szerokości od 1500 do 5000 metrów oddziela Beskid Mały od Beskidu Śląskiego, z bramą tworzy wyraźną granicę krajobrazową, poprzez stromy próg morfologiczny wznoszący się na wysokość około 450 metrów z od poziomu dna Bramy Wilkowickiej. Południową granicę tworzy Jezioro Żywieckie wypełniające dno Kotliny Żywieckiej na długości około 4000 metrów. Podobnie i w tej części widoczna jest ostra granica pomiędzy powierzchnią lustra wody jeziora (350 m n.p.m.) a wznoszeniem się stoków Beskidu Małego. Jest to obszar dużych deniwelacji dochodzących do 580 metrów. Przesuwając się w kierunku wschodnim, południowa granica biegnie doliną Łękawki, która rozcina wschodnią część dna Kotliny Żywieckiej, a następnie dolinami Kocońki (zw. Kurówką), Lachówki i Stryszawki do strefy łączenia się z doliną Skawy. Obniżenie, które wykorzystują rzeki Kocońka, Lachówka oraz Stryszawka zostało nazwane przez J. Olędzkiego (2014) Bramą Krzeszowską. Ten zespół obniżeń z maksymalną szerokością 2000 m izoluje Beskid Mały od Beskidu Makowskiego. Deniwelacje pomiędzy dnem obniżenia, a stromym progiem morfologicznym Beskidu Małego dochodzą do około 400 metrów. Wschodnią granicę wyznacza szeroka na około 800 m dolina Skawy oddzielająca Beskid Mały od Beskidu Makowskiego. Deniwelacje pomiędzy dnem Skawy a szczytami Beskidu Małego dochodzą do 500 metrów. W okolicy Zagórza przebieg granicy Beskidu Małego z Beskidem Makowskim ulega zmianie. Od doliny Łękawicy, biegnie wzdłuż drogi Łękawica-Klecza Górna obejmując swym zasięgiem masyw Wierzchowiny (506 m n.p.m.) oraz Jaroszowickiej Góry (544 m n.p.m.) – tu granica krajobrazowa jest mało czytelna. Natomiast północną granicę Beskidu Małego z Pogórzem Śląskim tworzy ponownie czytelny próg morfologiczny o deniwelacji dochodzącej do 450 metrów (jeżeli przyjmujemy poziomice 350 m n.p.m., za poziom bazowy).

W celu uzyskania pełniejszego obrazu izolacji wykorzystano zdjęcia lotnicze pozwalające dostrzec wokół masywu Beskidu Małego wklęsłe formy terenu, które izolują go od sąsiednich regionów ukazując jego wypukłą formę (fot. 1). Natomiast analiza materiałów topograficznych pozwoliła na graficzne uchwycenie wyspowego charakteru masywu Beskidu Małego w kategoriach dominującego typu krajobrazu (ryc. 2).

Fot. 1. Beskid Mały jako wyspa górską – zdjęcie lotnicze zachodniej części. Widoczne Pasma Magurki Wilkowickiej z jej najwyższym szczytem Czupel 933 m n.p.m.

Photo 1. The Little Beskids as a mountain island – an aerial photo of the western part. Visible range of the Magurska Wilkowicka with its highest peak Czupel 933 m.a.s.l.

Źródło/Source: http://www.galeria.beskidia.pl/1721_bielsko-biala_szczytu_beskidu_malego_zdjecie.html

W poszukiwaniu argumentów określających wyspowość geograficzną Beskidu Małego, posłużono się wyznacznikami krajobrazu, które ze względu na ich znaczenie pozwalają m.in. dokonać opisu lokalizacji unikatowych form rzeźby tworzących izolowane płaty. Poprzez ich toponomastykę, utożsamianą z rozwojem kultury osadniczej Beskidu Małego, definiowane są z regionem występowania. Wyznacznikami tymi dla Beskidu Małego są:

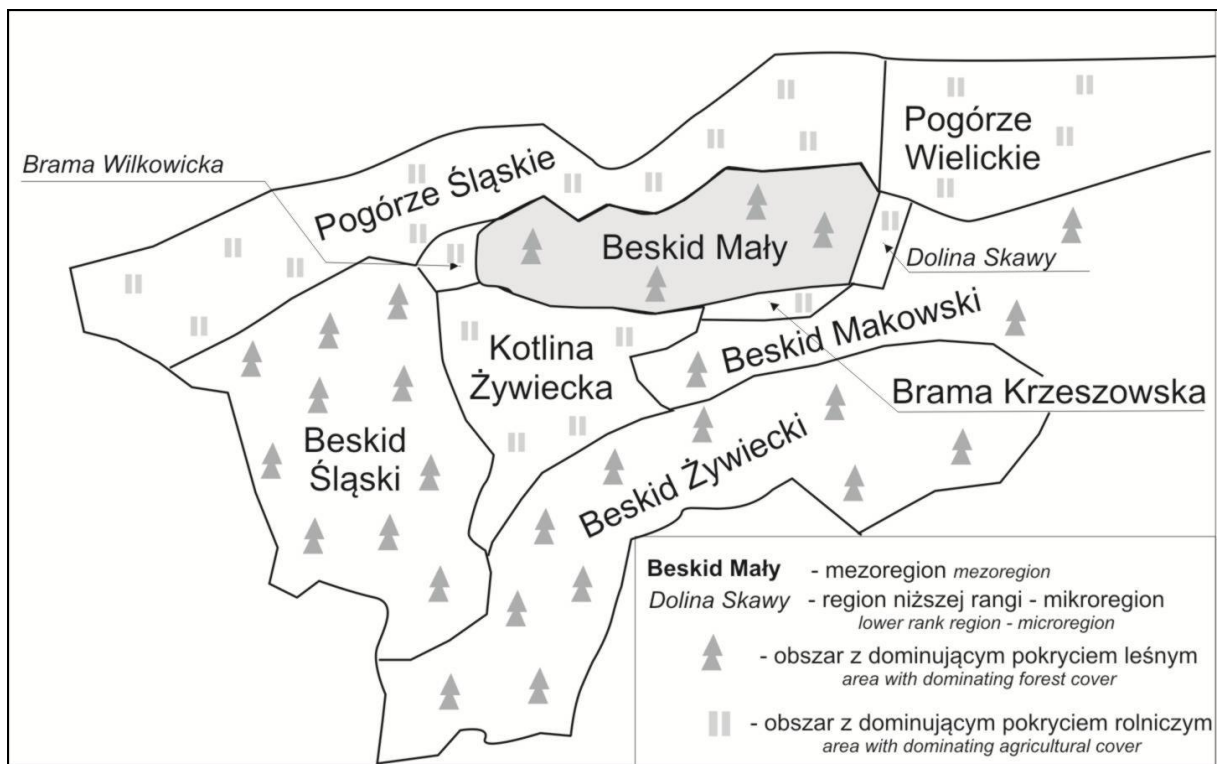
- dolina Soły, której dno na terenie Beskidu, w związku z wybudowaniem zapory wodnej w Porąbce, w latach 30 XX w. (Łach, 2014), wypełnia zbiornik wodny nazywany Jeziolem Międzybrodzkim. Jezioro to o powierzchni ponad 3,8 km² jest charakterystycznym elementem krajobrazu położonym na wysokości 320 m n.p.m., tworzy wraz ze stromymi stokami pasma Czupla, Hronaczej Łąki oraz Jaworzyny i Żaru deniwelacje dochodzące do 600 metrów. Istotnym wyznacznikiem, który należy łączyć z systemem dolinnym doliny Soły jest położony na wysokości 761 m n.p.m. zbiornik górny elektrowni szczytowo-pompowej Porąbka-Żar o pojemności 2,2 mln m³ – stanowiący ze zbiornikiem dolnym unikatowy wyróżnik krajobrazu;

- stanowiska skalne w postaci ambon, baszt, murów o lokalnym nazewnictwie, które można łączyć z życiem i tradycją osadników głównie wołoskich. Najbardziej znane formy skalne to: Skała Czarownic w pobliżu Groniczka (571 m n.p.m), Diabli Kamień u podnóża szczytu Przysłop (629 m n.p.m) w Paśmie Magurki Wilkowickiej, Warownia na Trakcie (wychodnia piaskowców istebniańskich w okolicy Przełęczy

Kocierskiej), Zamczysko w rejonie szczytu Łysiny (Ścieżków Groń) (779 m n.p.m.), które tworzy skalny mur o długości 50 metrów i 16 metrów wysokości, zbudowany z piaskowców istebniańskich, Wędrujące Kamienie w pobliżu Smrekowicy (901 m n.p.m.) czy skałki na Beskidzie (863 m n.p.m.), Potrójnej (847 m n.p.m.), Kamieniu (671 m n.p.m.) w Paśmie Leskowca i Łamanej Skały;

- jaskinie genezy erozyjnej i osuwiskowej. Jaskiniami osuwiskowymi regionu są: Czarne Działy, W Zamczysku, Jaskinia Lodowa oraz Smocza Jama (Wietrzna Dziura). Jaskinię erozyjną reprezentuje natomiast Jaskinia Komonieckiego. Również i w tym przypadku na izolację regionalną ma wpływ toponomastyka utożsamiana z Beskidem Małym;

- skały wapienne na północnych stokach Wapienicy koło Inwałdu i w rejonie Targanic, oraz granitognejsy, granity, margle i wapień górnej jury oraz zlepieńce w rejonie Pańskiej Góry koło Andrychowa. Skałki te, zwane andrychowskimi, są wyrwanymi z podłoża fragmentami kordyliery basenu sedymentacyjnego oddzielającego dawny obszar sedymentacji sukcesji podśląskiej i śląskiej. Uważa się je, za jedne z najstarszych skał budujących pasmo Karpat Polski (Książkiewicz, 1972, Mizerski, 2009).

Ryc. 2. Schemat izolacji krajobrazowej Beskidu Małego. **Źródło:** opracowanie własne na podstawie regionalizacji fizycznogeograficznej Balon J., Jodłowski M., (2014) oraz J., Olędzki (2007).
Fig. 2. A scheme of landscape isolation of the Little Beskids. **Source:** own elaboration on the basis of physical-geographical regionalization by Balon J., Jodłowski M., (2014) and J., Olędzki (2007).

Ostatnim wyznacznikiem jest niedawno odkryta i opisana paproć *Dryopteris affinis s.str.*, oraz *Dryopteris pseudodisjunct*. Paproć *Dryopteris affinis s. str.* przynależy do podgatunku *Dryopteris affinis subsp. jessenii* będąca jedną z najrzadszych paproci świata, mająca w Beskidzie Małym 1 z 4 stanowisk na świecie (poza Serbią i Rumunią). Natomiast paproć *Dryopteris pseudodisjuncta* w Beskidzie Małym liczy jedynie 10 stanowisk i jest jedyną ostoją w Środkowej Europie (Tlałka, 2015).

Kryterium kulturowe

W wyniku wielowiekowego gospodarowania rolno-pasterskiego oraz leśnego doszło do znacznego przeobrażenia naturalnych krajobrazów, a te które przetrwały mają postać niewielkich odizolowanych płatów ekologicznych (rezerwy florystyczne Szeroka, Madohora czy rezerwat Buczyny na Zasolnicy). Dominujący w krajobrazie Beskidu Małego krajobraz kulturowy o złożonej genezie społeczno-kulturowo-gospodarczej kształtowany był już od XIV w. W związku z prowadzeniem obserwacji etnograficznych na powyższym obszarze w poszukiwaniu cech wyjątkowych do realizacji problemu badawczego, posłużono się dwoma kryteriami – osadniczym oraz gospodarczym.

Obecnie Beskid Mały, leżący na granicy dwóch krain historyczno-geograficznych: Śląska i Małopolski, zamieszkuje przemieszana ludność nizinna, czyli tzw. Lachy ze Śląska i Małopolski oraz góralska – Górale Żywieccy. Zwłaszcza ci ostatni ze względu na włoskie dziedzictwo kulturowe i gospodarcze wpłynęli na wyjątkowość krajobrazową obszarów górskich Beskidu Małego, zapisaną w nazewnictwie form rzeźby, przestrzennych układach architektonicznych, architekturze zabudowy mieszkaniowej oraz gospodarczej. Beskid Mały został zaludniony przez pasterzy włoskich na początku wieku XVI (Komoniecki, 1704, Dobrowolski, 1938, Stachura, 1998, Musiał, 2010). Po przybyciu na obszar Beskidu Małego zajmowali oni obszary górskie wprowadzając najpierw gospodarkę pasterską a potem, ze względów geograficznych (zwartość terenu, nie duże odległości pomiędzy strefą grzbietową a doliną, mroźne zimy) i społecznych (łatwość asymilacji z ludnością zamieszkującą doliny rzeczne) - rolno-pasterską. Już pod koniec wieku XVI dokonała się zmiana w typie gospodarowania z typu transhumancji na typ określany jako letni wypas górski, który przyczynił się do zatrzymania wędrowności osadników włoskich (Kopczyńska-Jaworska, 1961, 1962) oraz przejścia z pasterstwa sensu stricto szalaśniczego do rolno-pasterskiego zwanego polaniarstwem. Zmiany nastąpiły w latach 70. XX w. w wyniku rozwoju konurbacji śląskiej, aglomeracji Bielska-Białej i Oświęcimia powodując napływ ludność z powyższych kierunków tzw. lachów na obszar Beskidu Małego oraz ucieczkę miejscowej ludności do miast. Napływ nowych osadników miał wpływ na zmianę stylu życia, obyczajów i kultury (Stachura 1998). W krajobrazie zaszły gruntowne zmiany. Zarzucono gospodarkę pastersko-polaniarską (co doprowadziło do zaniku polan, łąk oraz pól uprawnych), zmieniono styl architektoniczny zabudowy mieszkalno-gospodarczej z typowego drewnianego z dachem dwuspadowym na kamienną bryłę na planie kwadratu z płaskim dachem lub dachem kopertowym, zarzucono gwarę oraz typowy ubiór dla regionu. Obecnie,

w wyniku procesów urbanizacji obszarów wiejskich badanego regionu oraz wciąż mającej miejsce ucieczki młodych ludzi do miast, obserwuje się zanik zainteresowań rodzimą kulturą i tradycją. Powoduje to utratę podstaw tożsamości kulturowej wśród mieszkańców mających problem z przynależnością etniczną. Jak wynika z przeprowadzonych badań w Paśmie Magurki Wilkowickiej, aż 43% badanych nie potrafi określić swojej przynależności etnicznej, 19% określa się jako Lachy, a tylko 38% określa się jako górale. Stan taki związany jest położeniem w strefie granicznej pomiędzy obszarem górskim i przedgórskim, który umożliwił łatwiejszą i szybszą asymilację ludności od czasów średniowiecza po współczesność, wpływając na zanik grup czysto autochtonicznych w przeciwieństwie do sąsiednich regionów: Beskidu Śląskiego, gdzie zamieszkują górale śląscy, Beskidu Żywieckiego, gdzie zamieszkują górale żywieccy i Babiogórcy, Beskidu Makowskiego zamieszkałego przez górali Żywieckich oraz przez Kliszczaków (Janicka-Krzywda, 1996, Wojtanek, 1997). Struktura przynależności etnicznej mieszkańców może definiować obszar Beskidu Małego jako specyficzną, współczesną wyspę osiedleńczą o heterogenicznej strukturze etnicznej.

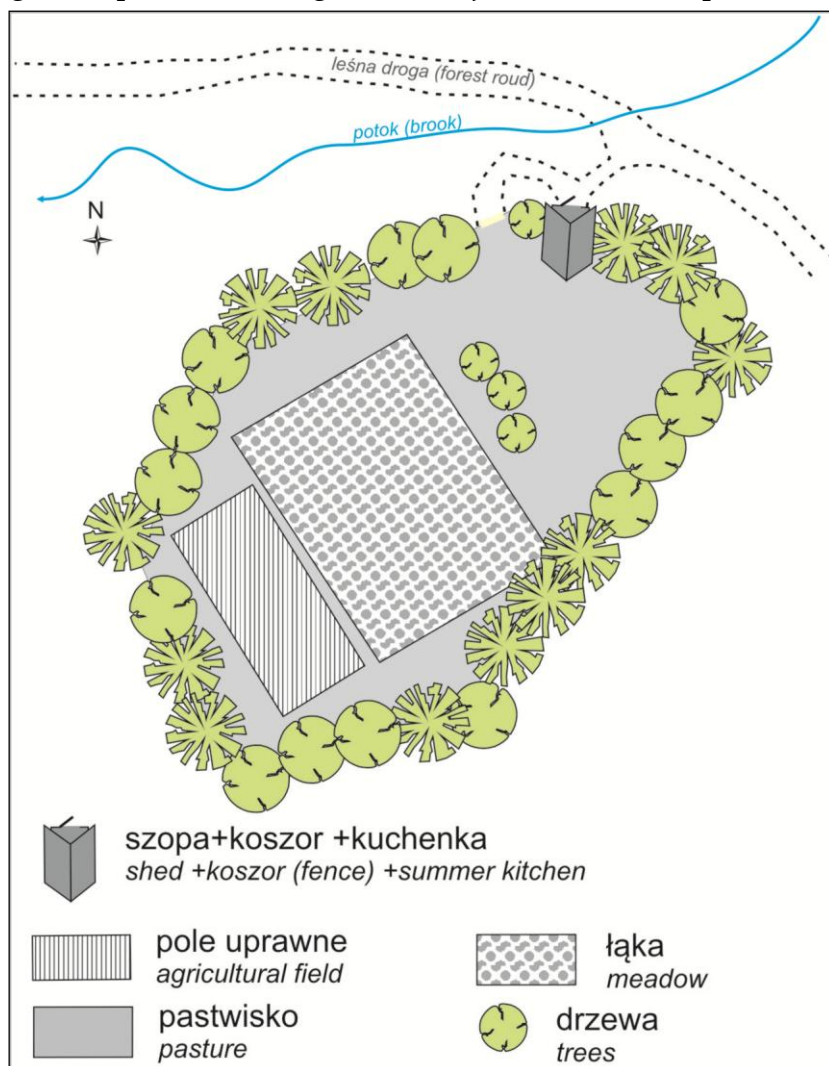
Innym wyróżnikiem wyspowości Beskidu Małego w kryterium etnograficznym może być archaiczna gospodarka rolno-pasterska z jej formami i układami przestrzennymi zachowanymi już nielicznie w krajobrazie. Gospodarka, która wywarła znaczący wpływ na wyjątkowy, dla obszaru średnich i niskich pasm górskich łuku karpackiego, mozaikowy typ krajobrazu o złożonej genezie rozwoju, którą zapoczątkowali osadnicy wołoscy.

Wołosi na obszarze Beskidu Małego wypasali bydło na polanach leśnych. Najpierw jednak na początku w XVI w, nie mając dostępu do naturalnych hal, na masową skalę niszczyli pierwotną puszcę poprzez cerchlowanie, w wyniku czego powstawały pola uprawne oraz polany leśne. Na tych polanach w okresie od kwietnia do września odbywał się wypas owiec i kóz, a od XIX w. również krów. W miejscach tych powstawały budowle i urządzenia pasterskie, takie jak szałas, koliby, koszory oraz szopy umożliwiające bytowanie załogi pasterskiej oraz prowadzenie działalności gospodarczej w zakresie przeróbki mleka. Ze względu na nieduże odległości pomiędzy jednostką osadniczą, a miejscem wypasu miał miejsce proces łączenia gospodarki pasterskiej z rolniczą, zaś wzajemne proporcje między tymi zajęciami zależały od warunków naturalnych, w jakich funkcjonowała wieś. Na obszarach górskich dominowały więc zajęcia pasterskie, zaś na niżej położonych terenach zajęcia rolnicze, które pełniły istotniejszą rolę (Stachura 1998, Łach i in 2015). Cechą typową dla profilu gospodarczego osad wołoskich było też wykonywanie zawodów rzemieślniczych. Na wysokim poziomie stały zwłaszcza zawody związane z obróbką drewna, żelaza czy skór (Dobrowolski, 1938).

Spośród działań pasterskich ze względu na uwarunkowania przyrodnicze i społeczne, to polaniarstwo stało się główną formą gospodarowania ziemią regionu Beskidu Małego, marginalizując szałasnictwo tak typowe dla Beskidu Żywieckiego czy Śląskiego. Cechą charakterystyczną gospodarki polaniarskiej była bardziej zróżnicowana niż w szałasnictwie struktura organizacyjna oraz funkcjonalna. Podstawą

eksploatacji była indywidualna a nie społeczna własność polan, na których ważną funkcją była produkcja paszy i w mniejszym stopniu płodów rolnych. W obrębie poszczególnych parceli większa powierzchnia użytkowana była jako łąka kośna lub pastwiska, mniejsza pod uprawę (ryc. 3).

W zależności od tego, jakie funkcje gospodarcze polany pełniły w określonym roku, można wyznaczyć swoiste typy gospodarki polaniarskiej: typ hodowlano-sianokośny oraz hodowlano sianokośno-uprawny. Typ pierwszy, obejmował wypas połączony z hodowlą i jednoczesnym, codziennym pozyskaniem surowca mlecznego, nieprzetwarzanego na miejscu, lecz transportowanego do wsi w celu jego

obróbki. Podczas wypasu miało miejsce jednokrotne, rzadko dwukrotne, koszenie łąk dla pozyskania siana, którego część zwożono do wsi a część magazynowano w szopach. Typ drugi obejmował zadania wymienione w typie pierwszym uzupełnione o uprawę owsa, żyta, ziemniaków i buraków (Łach i in., 2015).

Ryc. 3. Kompozycja zespołu polaniarskiego na obszarze Beskidu Małego.

Źródło: opracowanie własne J. Łach.

Fig. 3. A composition of pastoral buildings in the Little Beskids. **Source:** own elaboration by J. Łach.

W strukturze użytkowania wg Łacha i Musiała (2015) miały miejsce jeszcze dwa podtypy gospodarki polaniarskiej, a mianowicie wypas dzienny oraz wypas etapowy (pośredni). Wypas dzienny charakteryzował się wyprowadzaniem bydła i owiec na polany w ciągu dnia, a następnie jego sprowadzenie na nocleg do obory, natomiast wypas pośredni był bliższy tradycji szalańniczej obejmującej przebywanie (praca oraz nocleg) na polanie przez kilka tygodni. W przypadku wypasu funkcję opieki nad niewielką ilością zwierząt (2-3 krowy, do 10 owiec) przejmowała jedna dorosła

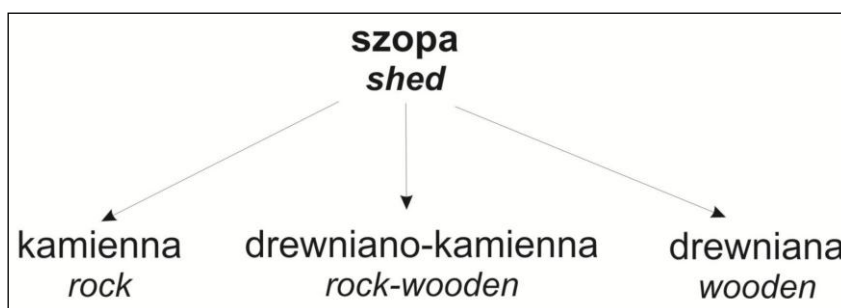
osoba (pasterz-owczosz) mająca do pomocy kilku pomocników w wieku dziecięcym należących do rodziny. Do koszenia trawy oraz do prac polowych dochodziły osoby dorosłe – krewni z rodziny właściciela polany oraz sąsiedzi.

Prowadzenie gospodarki polaniarskiej pociągało za sobą budowę zespołu zabudowy o różnym przeznaczeniu wraz z wyznaczeniem stref działań pastersko-rolniczych. Zespół zabudowy polaniarskiej tworzyła szopa będąca magazynem na siano oraz sprzęt rolniczy, prymitywna kuchenka, kosor, szałas dla pasterzy oraz sporadycznie koliba. Wyznaczano miejsca na toaletę, palenisko, a także ustalano powierzchnię pastwiskową, łąki kośnej oraz uprawną. Na badanym obszarze J. Łach i M. Musiał (2015) wyróżnili trzy typy konstrukcyjne szop: kamienną, drewniano-kamienną oraz drewnianą (ryc. 4) będące **jednoizbowymi budowlami** tak charakterystycznymi dla regionu Beskidu Małego (Kopczyńska-Jaworska, 1961, Zawiejska, 1986) zwłaszcza typ kamienny.

Ryc. 4. Typy konstrukcyjne szop polaniarskich regionu Beskidu Małego.

Źródło: opracowanie J. Łach.

Fig. 4. Structural types of the pastoral huts in the Little Beskids. *Source:* the elaboration by J. Łach.

Szopa tego typu ze względu na swą konstrukcję i funkcję określana była przez Z. Hołub-Pacewiczową (1930) oraz S. Leszczyckiego (1932) jako wielka osobliwość etnograficzna regionu. Cechą wyróżniającą typ kamienny jest dach dwuspadowy, konstrukcji krokwiowo-jętkowej, kryty gontem, deskami lub blachą, osadzony na kamiennych ścianach. Wejście wąsko lub szerokofrontowe, zamykane jest drewnianymi drzwiami na kutyh zawiasach z metalową zasuwą lub metalowym skoblem. Wnętrze szopy jest skromne: klepisko, na którym brakuje legowiska, pniak służący dawniej jako stolik, a na ścianach znajdują się haki wykonane z gwoździ. W stropie znajdują się 3-4 belki służące kiedyś do przechowywania siana na strychu, w ścianach brak okien a na klepisku nie ma paleniska co jest charakterystyczne dla funkcji tego typu budowli (Zawiejska, 1986; Łach, 2010; Łach i in., 2015). Budowle kamienne na obszarze Beskidu Małego posiadają zbliżoną kubaturę 12 m². Fundamenty o wymiarach 3 na 4 metry tworzą bloki piaskowca, pozyskanego z pobliskich wychodni skalnych. Kamienne bloki ułożone są szczelnie bez zaprawy murarskiej na wysokość do 1,5/1,7 metra. Przestrzeń między blokami w większości nie są niczym wypełnione. Grubość murów kamiennych wynosi około 30-40 cm (fot. 2). Szopy te w przeciwieństwie do szałasów (kolib) były ze względu na funkcję były budowlami stacjonarnymi stawianymi na skraju polany w linii drzew dla ochrony przed wiatrem oraz śniegiem, w pobliżu źródła wody (do 150 metrów) oraz drogi leśnej (Łach i in., 2015).

Fot. 2. Szopa kamienna na Przykrzycy (fot. J. Łach).

Photo 2. A stone hut on Przykrzyca (photo by J. Łach).

PODSUMOWANIE

Podjęcie badań na płaszczyźnie geograficznej i etnograficznej pozwoliło odnieść się do stawianej na początku artykułu tezy o Beskidzie Małym jako wyspie górskiej. Zastosowanie metody wyróżników i wyznaczników krajobrazowych pozwoliło określić wyspowy charakter badanego regionu w znaczeniu izolacji przestrzennej w stosunku do otaczających go pasm górskich i obniżeń podgórskich. W interpretacji tej izolacji pomocnym była analiza morfometryczna progów morfologicznych w kontakcie z dużymi obniżeniami dolinnymi oraz denudacyjnymi wokół pasma Beskidu Małego. Na widoczną izolację fizjonomiczną ma wpływ rodzaj pokrycia terenu, na obszarze górskim dominują lasy, natomiast na obszarze otaczających obniżeń dominują pola uprawne. W zdefiniowaniu wyspowości pomocnym były inne przyrodnicze wyróżniki krajobrazowe stanowiące często pojedyncze, niewielkie płyty, jednakże ze względu na historyczne, geograficzne powiązania z regionem, oraz ze względu na lokalną toponomastykę utożsamiane są z regionem.

Istotnym wyróżnikiem krajobrazu Beskidu Małego są wybrane elementy etnograficzne, które ze względu na genezę i pochodzenie stanowią wyjątkową osobliwość regionu. Są nią m.in. kamienne szopy polaniarskie lokalizowane na polanach śródleśnych, wraz z którymi tworzą unikatowe zespoły architektoniczno-krajobrazowe spotykane tylko w tym regionie. Analizowana struktura osadnicza i identyfikacja tożsamości związana z „wyspowością etnograficzną” ukazała materialne i duchowe problemy z przynależnością do regionalnego dziedzictwa kulturowego, a jego heterogeniczna postać jest wyjątkowa w tej części Beskidów Zachodnich. Badania nad określeniem wyspowego charakterem zilustrowały mezowe-wnętrzny układ fragmentu krajobrazu (fizjonomicznego i kulturowego) Zewnętrznych Karpat Zachodnich.

LITERATURA

- Balon J., Jodłowski M., 2014: Regionalizacja fizycznogeograficzna Karpat Zewnętrznych – studium metodyczne, (red.) Ziaja W., Jodłowski M., Struktura środowiska przyrodniczego a fizjonomia krajobrazu, Wyd. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s.85-107.
- Chmielewski T. J., 2012: Systemy krajobrazowe, struktura – funkcjonowanie – planowanie. Wyd. PWN, Warszawa.
- Dobrowolski K., 1938: Badania nad ugrupowaniami etnograficznymi w Karpatach Zachodnich [w:] Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t.42, nr 5, Kraków.
- Hołub-Pacewiczowa Z., 1930: Z badań nad pasterstwem karpackim i alpejskim. Czasop.
- Wierchy, T. 8, Wyd. Towarzystwo Tatrzańskie, Kraków, s.89-121.
- Janicka-Krzywdą U., 1996: Górale babiogórscy w pismach XIX – wiecznych badaczy, Prace Babiogórskie, t. 9.
- Komoniecki A., 1704: Chronografia albo dziejopis żywiecki, Opracowanie. Grodzicki S., Dwornicka I., W ramach Pracowni Wydawnictw Źródłowych Instytutu Historyczno-Prawnego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wyd. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Żywiec 1987.
- Kondracki J., 2009: Geografia regionalna Polski. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Kopczyńska-Jaworska B., 1961: Wędrowki pasterskie w Beskidzie Śląskim. Etnografia. Polska, T. V, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków: 227-231.
- Kopczyńska-Jaworska B., 1962: Szałaństwo w Karpatach Polskich w świetle prac zespołowych w roku 1960: Czas. Etnografia Polska, T. VI, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków: 321-329.
- Książkiewicz M., 1972: Karpaty. Budowa geologiczna Polski. T.IV, Wyd. Geologiczne, Warszawa.
- Leszczycki S., 1932: Szałas kamienne Beskidu Małego. Czasop. Wierchy, T.X: 120-123.
- Łach J., 2010: Kamienne szopy pasterskie jako ginący element krajobrazu Beskidu Małego. Czasop. Wierchy, T.76, Kraków.
- Łach J., 2014: Stan obecny i perspektywy rozwoju turystyki przemysłowej regionu Beskidu Małego na przykładzie zespołu elektrowni wodnych Porąbka-Żar S.A. [w:] red. Widawski K, Duda-Seifert M., Turystyka przemysłowa w kontekście rozwoju zrównoważonego, Wyd. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytet Wrocławski, Rozprawy Naukowe IGRiR UWR, Wrocław: 99-117.
- Łach J., Musiał M., 2015: Przeszłość i znaczenie tradycji dla współczesnego oblicza kulturowego góralszczyzny Beskidu Małego – zapis w krajobrazie. Wyd. Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.

- Mikołajski J., Sołtysik J., 1994: Beskid Mały latem i zimą, Przewodnik. Wyd. Colgraf-Press, Poznań.
- Mizerski W., 2009: Geologia Polski. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Musiał M., 2010: Śladami kultury góralskiej w Beskidzie Małym. Wyd. Drukarnia Drukpress s.c., Andrychów.
- Myczkowski Z., 2015: Kompozycyjne i architektoniczne wyznaczniki tożsamości krajobrazów. Problemy Ekologii Krajobrazu. Tom XL: 199-208.
- Myga-Piątek U., Chmielewski T. J., Solon J., 2015: Rola cech charakterystycznych wyróżników i wyznaczników krajobrazu w klasyfikacji i audycie krajobrazów aktualnych. Problemy Ekologii Krajobrazu. Tom XL: 177-185.
- Ołędzki J. R., 2007: Regiony geograficzne Polski, Teledetekcja Środowiska T.38, Wyd. Polskie Towarzystwo Geograficzne Klub Teledetekcji Środowiska, Warszawa.
- Sosnowski K., 1926: Beskid Mały. Czasopismo Wierchy, T.3. Lwów.
- Stachura P., 1998: Międzybrodzie Bialskie – dzieje i obyczaje. Wyd. Księży Sercanów SCJ, Kraków.
- Szewczyk R., 2005: Krajobrazy Polski. Najpiękniejsze góry. Wyd. Publikat, Poznań.
- Tłałka D., 2015: *Dryopteris affinis* (Lowe) Fraser-Jenk. s. str. i *D. pseudodisjuncta* (Tavel ex Fraser-Jenk.) Fraser-Jenk. – nowe gatunki we florze Polski. Wyd. Acta Botanica Silesiaca, vol. 11: 173-182.
- Truś R., 2014: Beskid Mały. Przewodnik. Wyd. Oficyna Wydawnicza Rewasz, Warszawa.
- Wojtanek T., 1997: Monografia Zembrzyce i Marcówki, Wyd. Urząd Gminy Zembrzyce, Zembrzyce.
- Zawiejska E., 1986: Budownictwo pasterskie w Beskidzie Żywieckim, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna nr 26, Łódź.